

جغرافیای قره‌باغ

پرویز زارع شاهمرسی

علیرضا راه‌ور

قره‌باغ^۱ سرزمینی است در قلب قفقاز که اکنون کمابیش در ترکیب قلمرو جمهوری آذربایجان قرار دارد. این سرزمین باستانی به دو پارهٔ جلگه‌ای (سفلی) و کوهستانی (علیا) تقسیم شده است. بخش سفلی در شمال واقع شده و شهر گنجه مرکز آن است و قسمت کوهستانی آن با عنوان رسمی «استان خودفرمان قره‌باغ کوهستانی»^۲ شناخته می‌شود. قسمت کوهستانی تقریباً ۱۲/۵ درصد کل سرزمین قره‌باغ را دربرگرفته است. مساحت این استان ۴۳۸۸ کیلومتر مربع^۳، درازای آن از جنوب به شمال ۱۲۰ کیلومتر و پهنایش از خاور به باختر بین ۳۵ تا ۶۰ کیلومتر است.^۴ از دیدگاه موقعیت جغرافیایی بین ۳۹ درجه و ۲۵ دقیقه و ۴۰ درجه و ۳۰ دقیقه عرض شمالی و ۴۶ درجه و ۲۰ دقیقه و ۴۷ درجه و ۲۰ دقیقه طول شرقی قرار دارد.^۵ قره‌باغ از سوی شمال به کوههای قفقاز کوچک (موروداغ با قله ۳۷۲۴ متری جامیش داغی)، از باختر و جنوب به کوههای موسوم به قره‌باغ (قله‌های قیزقلعه‌سی به بلندی ۲۸۴۳ متر، قیرخ قیز ۲۸۲۷ متر و بویوک کیره ۲۷۲۵ متر) و از خاور و شمال خاور به کناره‌های باختری دشت میل مغان و دشت قره‌باغ می‌پیوندد.^۶

به بیان دقیقتر حدود این منطقه در جنوب از پل خداآفرین آغاز و به پل شکسته بر روی رود ارس پایان می‌پذیرد. مرز قره‌باغ در خاور رود کور^۷ است که در روستای جواد (صابرآباد کنونی) به رود ارس می‌پیوندد. رود گوران حد شمالی را از مرز ایالت گنجه تا رود کور بوجود آورده است و قله کوههای کوشبک، سالواتلی و اریکلی به عنوان پایانهٔ این

۱. بنا به تحقیق نگارندگان چهار منطقه در جهان به نام قره‌باغ شناخته می‌شود:

- روستایی در نزدیکی ارومیه که زادگاه سیدعلی اکبر قره‌باغی نماینده ارومیه در دوره سوم مجلس خبرگان است.
- منطقه‌ای در استان کایل در افغانستان که زادگاه داوود سرمد شاعر افغانی است که در ۱۳۵۸ شمسی بر اثر شکنجه روس‌ها کشته شد.
- منطقه‌ای است در استان فارس که رودخانه‌ای نیز به این نام در آنجا است که از کوههای قبله سرچشمه گرفته و پس از سیراب نمودن قره‌باغ به دریاچه بهارلو می‌ریزد.
- منطقه‌ای در شمال رود ارس و در سرزمین قفقاز که مورد بحث این کتاب است.

۲. در زبان ترکی « داغلیق قاراباغ مختار ولایتی » و در زبان روسی « ناگورنو کاراباخسکایا اوتومنایا اوبلاست ». برخی از پژوهشگران وسعت قره‌باغ کوهستانی را ۴۴۰۰ و ۴۳۹۲ کیلومتر مربع گفته‌اند. طبق نظر رسمی سفارت آذربایجان در ایران مساحت قره‌باغ کوهستانی ۴۳۸۸ کیلومتر است.

۳. Aliyef, Egrar. Daglig Garabag. Elm. Baku. 1989. Se. 3

۴. طول و عرض جغرافیایی گفته شده بصورت تقریبی و توسط نگارندگان بدست آمده است.

۵. تکمیل همایون، ناصر. **نگاهی به قره‌باغ در مسیر تاریخ ایران**. مجله مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز. سال ۲. شماره ۱. ص ۶۱

۶. رود کور یا کورا را یونانیان سیروس، عرب‌ها نهرالکر و گرجیان کورو می‌نامند. ابوعبدالله بشاری مقدسی آن را نهرالملک نامیده و کسروی تبریزی بر آن است که این رود بنام کوروش نامیده شده است چون به گفته او کوروش گونهٔ یونانی نام کور است. در منابع قدیم از این رودخانه به نامهای کر، الکور، منکواری و غیره نامیده شده است. کر بزرگترین رودخانه قفقاز است. برای آگاهی بیشتر ن. ک: رضا، عنایت‌الله. **آذربایجان و اران (آلبانیای قفقاز)**. مجله مطالعات سیاسی و اقتصادی. شماره ۵۵ و ۵۶. ص ۱۲

سرزمین در باختر شناخته می‌شوند.^۹ این ناحیه از دیدگاه اقلیمی به سه منطقه آب و هوایی معتدل گرم، معتدل سرد و سرد تقسیم می‌شود. جنگلها ۳۳ درصد زمینهای آن را پوشانده و در این جنگلها درختان میوه‌ای همچون گردو، سیب، گلابی، گوجه سبز و زغال اخته پرورش یافته‌اند.^۹ زمینهای کوهپایه‌ای زمستانهای خشک و تابستانهای ملایم و کوهستانهای بلند اقلیمی سرد دارند. متوسط درجه حرارت کوهپایه‌ها در دی ماه ۲ تا ۵/۰ درجه سانتیگراد، بلندی‌ها ۳ تا ۴ درجه و در ماه خرداد بین ۱۶ تا ۲۵ و ۱۴ تا ۱۵ درجه است. بطور میانگین هر سال در کوهپایه‌ها و دشتها ۴۰۰ تا ۵۵۰ میلیمتر و در بلندیها بین ۸۰۰ تا ۹۰۰ میلیمتر باران می‌بارد. در این سرزمین کوههای بلندتر از ۵۰۰۰ متر یا قله‌های آتشفشانی همچون البروس یا البروز و کازبک برافراشته‌اند. بلندیهای رشته کوه مورو داغ در سرتاسر سال پوشیده از برف است. دربلندیهای ۲۰۰۰ تا ۲۳۰۰ متری سبزه‌زارهای آلی و نیمه آلی گسترش یافته‌اند.^{۱۰}

این سرزمین از رودهای بزرگ همچون کور(با شاخه‌های ترترچای، اینجه چای، خاچین چای و قارقارچای) و ارس (با شاخه‌های کوندلن چای و قوروچای) بهره می‌گیرد.^{۱۱} رود ارس از دامنه‌های کوه بیسال در ترکیه سرچشمه گرفته و به دریای خزر می‌ریزد. ارس به وسیله آبهای زیرزمینی و برف تغذیه شده و آب آن از مارس تا ژوئن کاملاً بالا می‌آید. این رود قابل کشتیرانی نبوده و در بخش پایینی برای آبیاری مورد استفاده قرار می‌گیرد. درازی آن ۱۰۷۲ کیلومتر و مساحت حوضه رود ۱۰۲۰۰۰ کیلومتر مربع است.

رود کور با درازی ۱۳۶۴ کیلومتر در گرجستان، جمهوری آذربایجان و ترکیه جریان داشته و درازترین رودخانه قفقاز به شمار می‌آید. حوضه آن ۱۸۸۰۰ کیلومتر مربع پهنا دارد. در تأمین آب این رودخانه برف ۳۶ درصد، آبهای زیرزمینی ۳۰ درصد، باران ۲۰ درصد و توده‌های یخ ۱۴ درصد سهم دارند. تأسیسات مهم برق هیدروالکتریک مینگه چئویر و مخزنی با مساحت حدود ۶۰۵ کیلومتر مربع و حجمی نزدیک به ۱۶ کیلومتر مکعب بر روی این رود ساخته شده است. رود ترتر از بلندیهای قره‌باغ (محلّی به نام گلین قایا) سرچشمه گرفته و شاخه‌ای از رود کور را بوجود می‌آورد.^{۱۲} این رود ۱۸۴ کیلومتر درازا و ۲۶۵۰ کیلومتر مربع حوضه آبریز دارد. از آبهای زیرزمینی تغذیه شده، از آوریل تا ژوئن بالا می‌آید. از این رود برای آبیاری زمینهای کشاورزی بهره گرفته می‌شود. این رودخانه در نواحی کلبجر، آغدره و بردع جریان دارد. جریان پایین دست آن در دشت قره‌باغ است.

در زمین‌های پست و بلند قره‌باغ دریاچه‌های بسیاری وجود دارند. بطور مثال در بلندیهای آتشفشانی این ناحیه دریاچه‌ای بنام الگل با مساحت ۵ کیلومتر مربع و ژرفای ۸ متر جای گرفته که بزرگترین دریاچه پدید آمده از توده‌های یخ در قفقاز است.^{۱۳}

خاک قره‌باغ را خاکهای شاه بلوطی رنگ، خاکهای کوهستانی، جنگلی قهوه‌ای رنگ، کوهستانی، جنگلی خاکستری

۹. Javanshir garabagi, mirza jamal. Garabag tarikhi. Yazichi. Baku. 1989. Se. 107-108

بهراد، عبدالاحد. قره‌باغ در چشم انداز تاریخ. انتشارات ارك تبریز. ۱۳۷۲. ص ۱۵

۱۱. امیراحمدی، بهرام. سرزمینهای آن سوی ارس- قره‌باغ: پیشینه تاریخی و ریشه‌های درگیری. مجله اطلاعات سیاسی و اقتصادی. شماره ۷۱-۷۲. ص ۷۸

۱۲. امیراحمدی، بهرام. جغرافیای قفقاز. انتشارات وزارت امور خارجه. تهران. ۱۳۷۶. ص ۳۶

۱۳. اسدی کیا، بهناز. جمهوری آذربایجان. انتشارات وزارت امور خارجه. تهران. ۱۳۷۴. صص ۲-۵

رنگ، کوهستانی، استپی سیاه رنگ و دیگر گونه‌ها تشکیل می‌دهند. این ناحیه دارای کانه‌های پربار روی، مس، باروت، مرمر، تراورتن، گچ، گل نسوز، سنگهای آسیاب و تعداد بیش از ۱۲۰ چشمه آب معدنی گازدار، آهن‌دار و کربن‌دار (بوئزه در نزدیکی شهر شوشا) می‌باشد.

جمعیت قره‌باغ ۱۰٪ در بلندی‌های تا ۵۰۰ متر، ۸۶٪ بین ۵۰۰ تا ۱۵۰۰ متر، ۳٪ بین ۱۵۰۰ تا ۲۰۰۰ متر و ۱٪ در بیش از ۲۰۰۰ متر بالاتر از سطح دریا پراکنده‌اند.^{۱۴} در جغرافیای تاریخی از قره‌باغ به گونه‌ی سرزمینی پهناور، بلند و صعب‌العبور در شمال رود ارس با یخچالهای طبیعی و زیبا، جنگلهای پوشیده از درختان و رستنیهای گوناگون در سایه جاودانه کوهستانهای سر به فلک کشیده یاد شده است.^{۱۵}

نام قره‌باغ برای نخستین بار در آغاز سلطنت آغ قویونلوها آمده و سپس در گاه‌نگار گرجی سده چهاردهم^{۱۶} و کتاب نزهةالقلوب نوشته‌ی حمدالله مستوفی قزوینی^{۱۷} ذکر شده است. این نام در نوشته‌های اسلامی، ایرانی و آذربایجانی به گونه‌ی قره‌باغ، قراباغ و قراباق، غراباغ، قاراباغ، در پژوهشهای روسی به ناگورنو کاراباخ^{۱۸} و نزد ارمنیان به گونه‌ی آرساک، آرساخ و آرتساخ آمده است. از زمان مغول قسمت جنوبی اران، قره‌باغ خوانده می‌شود.^{۱۹} در آثار نویسندگان ایرانی از این منطقه به نام «قراباغ اران» یاد می‌شود. بطور مثال محمدعلی بن شبانکاره‌ای از تاریخ نویسان مغول و از شعرای دربار ابوسعید در کتاب مجمع‌الانساب، عبدالرشید خوافی معروف به حافظ ابرو از نویسندگان نیمه دوم قرن هشتم و نیمه اول قرن نهم، رشیدالدین فضل‌الله همدانی وزیر غازان خان و اولجایتو مغول و فصیحی خوافی نویسنده دوره تیموری و درویش توکل بن اسماعیل بن حاجی محمد مشهور به ابن بزاز اردبیلی در صفوه‌الصفاء نام این سرزمین را «قراباغ اران» ذکر کرده‌اند. سیدحسن بن مرتضی حسین استرآبادی در کتاب تاریخ سلطانی (از شیخ صفی تا شاه صفی) از این سرزمین با نامهای قراباق، و غراباغ نام برده است.^{۲۰}

نام قره‌باغ از دو بخش (قره + باغ) به معنی تحت‌اللفظی جنگل سیاه تشکیل شده و به گفته بسیاری از پژوهشگران قره‌باغ آن سرزمینی است که دارای باغهای پهناور و انبوه باشد آنگونه که رنگ سبز درختان از انبوهی به رنگ سیاه متمایل گردد.^{۲۱} در یکی از نوشته‌های ارمنی آمده است که چون پستی‌ها و دامنه‌ی کوههای این سرزمین باغ سفید نام داشته است، بلندیهایی آن را باغ سیاه نامیده‌اند.^{۲۲}

به گفته‌ی «سر روبرت کرپورتر» پژوهشگر انگلیسی و نویسنده کتاب «مسافرت به گرجستان و ایران» (که در سال ۱۸۲۱ میلادی در لندن به چاپ رسیده است) منطقه قره‌باغ همان جایی است که در زمان باستان «قارابازار» یا «کارابازار» یعنی

^{۱۴} . امیراحمدی، بهرام . سرزمینهای آن سوی ارس- قره‌باغ: پیشینه تاریخی و ریشه‌های درگیری. همان. صص ۷۸-۸۱
^{۱۵} . تراب زاده، منیژه و دیگران. ماهیت تحولات در آسیای مرکزی و قفقاز. وزارت امور خارجه. تهران. ۱۳۷۳. ص ۱۲۳
^{۱۶} . تاریخ آرتساخ (قره‌باغ). مجله آراکس. اسفندماه ۱۳۶۹. ص ۴
^{۱۷} . مستوفی قزوینی، حمدالله. نزهة القلوب. انتشارات دنیای کتاب. تهران. ۱۳۶۲. ص ۵۶
^{۱۸} . ناگورنو کاراباخ در زبان روسی یعنی قره‌باغ کوهستانی
^{۱۹} . قدیانی، عباس. فرهنگ فشرده تاریخ ایران از آغاز تا پایان قاجاریه" نشر جاودان خرد. تهران. چاپ اول ۱۳۷۶. ص ۷۶
^{۲۰} . استرآبادی، سیدحسن بن مرتضی حسین. "تاریخ سلطانی- از شیخ صفی تا شاه صفی". به کوشش دکتر احسان اشراقی. انتشارات علمی. ۱۳۶۶. تهران. ص ۱۷۹ و ۳۴
^{۲۱} . امیراحمدی، بهرام . همان. ص ۷۸
^{۲۲} . تاریخ آرتساخ (قره‌باغ). همان. ص ۳

بازار بزرگ نامیده می‌شد. این بازار بزرگ نزدیک به ۹ کیلومتر مساحت داشته و در هفته یک روز فعال می‌شد.^{۲۳} در آن بازار خیابانهایی درست شده بود و هر کس می‌دانست که برای خرید کالای مورد نیازش باید به کدام خیابان برود. بعدها در محل این بازار یک باغ بزرگ ساخته شد که بر آن نام قره‌باغ نهادند.^{۲۴}

به تعبیر بهتر باید گفت قره‌باغ یعنی باغ بزرگ چرا که در اصل واژه «قره» در زبان ترکی به معنی بزرگ است. مانند آنچه در قره چمن (چمن بزرگ) و یا قره‌داش (سنگ بزرگ) بکار می‌رود. از سوی دیگر قره‌باغ قرینه‌ای کوهستانی در این سوی رود ارس دارد که آن را قره‌داغ می‌نامند. درباره اینکه گویش و نوشتار کدامیک از واژه‌های قره‌باغ، قراباغ و قاراباغ درست‌تر است باید گفت که پیشوند (قره) گونه گفتاری پیشوند (قارا) است. از سوی دیگر پیشوند (قرا) نیز نادرست است چرا که حرف صدادار (-) در گروه صدادهای نازک و حرف صدادار (آ) در زمره صدادهای کلفت زبان ترکی است. برپایه قانون آهنگ (یکی از دستورهای زبان ترکی) بکارگیری دو صدادار کلفت و نازک در یک واژه درست نیست.^{۲۵} پس واژه قاراباغ از نظر دستوری درست است.

^{۲۳} . هم اکنون در بسیاری از نقاط آذربایجان به يك شنبه بازارگونو يعني پوز بازار گفته می‌شود.
 . کوره، ژان. **خواجه تاجدار**. ذبیح الله منصورى. انتشارات امیرکبیر. تهران ۱۳۶۱. جلد ۲. ص ۳۴۷
 . پیرهاشمی، تیمور. **دستور زبان ترکی آذری**. انتشارات دانشگاه تبریز. ۱۳۶۸. ص ۳۲